

A Reflection on the Foundations of Rights and Disputes

Ali Shamsi¹, Hassan Mohseni^{2}, Davoud Nasiran Najafabadi³*

1. PhD Student in Private Law, Faculty of Law, Theology and Islamic Studies, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Email: Ali.shamsi413@gmail.com

2. Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

*Corresponding Author: Email: hmohseny@ut.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Law, Theology and Islamic Studies, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Email: dawoodnassiran@yahoo.com

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2022.365263.2185

Received:
11 October 2022

Accepted:
12 December 2022

Published:
21 October 2024

A B S T R A C T

The main focus of this article is on the relationship between the substantive right and the lawsuit that is filed to assert and prove it. Nevertheless, the connection between rights and disputes or litigation is so strong, and sometimes complex, that it is impossible to imagine one without the other. The overlap and dependence of rights and disputes is like the embodiment of a two-sided coin. Each side of the coin finds meaning next to the other. However, this relationship will have important theoretical and practical results. Whether the acceptance or non-acceptance of the lawsuit, the legal elements of the lawsuit, the division of types of lawsuits, the jurisdiction of the courts and sometimes the outcome of the lawsuit, depend on the substantive right of origin of the lawsuit. This article tries to examine and analyze this relationship and overlap of rights and litigation

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

and its results in Iranian law and other countries.

Keywords: Right, Dispute, Procedure, Litigation, Substantive Right.

Excerpted from the Ph.D. thesis entitled "General Theory of Action and Its Relationship with Unity or Diversity of Procedures", Faculty of Law, Theology and Islamic Studies, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran.

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Ali Shamsi: Conceptualization, Methodology, Software, Validation, Formal analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Visualization, Project administration.

Hassan Mohseni: Conceptualization, Methodology, Validation, Formal analysis, Data Curation, Visualization, Supervision, Project administration.

Davoud Nasiran Najafabadi: Methodology, Validation, Data Curation, Supervision.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Shamsi, Ali, Hassan Mohseni & Davoud Nasiran Najafabadi. "A Reflection on the Foundations of Rights and Disputes". *Journal of Legal Research*, 23, no. 59 (October 21, 2024), 379-404.

Extended Abstract

The main focus of this article is on the relationship between the substantive right and the lawsuit that is filed to assert and prove it because the real right is protected and guaranteed right. The purpose of the lawsuit is to promote the claimed right in the way of proof action is meant to prove the right to a claim irrespective of the fact that the court proves it or rules it out as to its nature. In most cases, the connection between rights and lawsuits is so strong and sometimes complicated that it is impossible to imagine one without the other. The overlap and dependence of rights and disputes is like the embodiment of a two-sided coin. Each side of the coin has a meaning next to the other. Although in some cases the lawsuit is devoid of basic rights and this connection is not established, nevertheless, the said connection will lead to important theoretical and practical results. So that Accepting or not accepting a lawsuit, the legal elements of a lawsuit, the division of lawsuits, the jurisdiction of courts, and sometimes the outcome of a lawsuit depends on the substantive right of the origin of the claim. In this article, an attempt is made to examine and compare the relationship and overlap between law and litigation and its results in the laws of Iran and some countries.

In this article, regardless of the topics related to the foundations and the position of the right, while providing a brief definition of the right and litigation, their logical connection is discussed. In all the legal systems of the world, there has always been this basic and sometimes challenging question that; is there a connection between the substantive right of the claim and the lawsuit filed to protect that right or not? Or should the question be asked if there is a connection between the fall of the substantive right and the lawsuit? What is the effect of the right being considered financial or non-financial in the lawsuit? What effect will the objective and religious nature of the substantive right have on the lawsuit? Regarding the topic raised, the studies show that in academic courses, independent research or investigation with this title has not been done, and also the judicial procedure has not shown a desire to separate or connect between rights and lawsuits in a legal and comprehensible manner.

This article is organized in two parts. In the first part, the concept of rights and lawsuits and its general concepts are discussed, and in the second part, the relationship between substantive rights and lawsuits, their mutual influence on each other, and their overlap or conflict with each other. In particular, the typology of claims arising from substantive rights will be discussed. From the point of view of legal scholars, rights are used in two meanings; one is "being right" and the other is "having the right". Right in the first sense is opposite to "false" and right in the second meaning is opposite to obligation. One of the

main issues under investigation, which is considered in a comparative manner, is that, unlike French law, in Iran's procedural law, no effort has been made to provide a precise definition of litigation. The first issue in this part of the research is to get the exact definitions of the words. Because by having a complete definition of the terms, we can analyze the nature of the subject in the best way. Regardless of the way the law is written and the objections to it, it is necessary to differentiate the divisions made in the Iranian penal law. For example, in criminal laws, sometimes the punishment is due to the harm that the crime causes to the interests of society, and sometimes it harms the private interests of individuals. Also, sometimes the basis for dividing crimes are individuals. For example, acts against the law committed by the general public are considered as general crimes and acts committed by some individuals such as soldiers or even children are considered as special crimes. And also they divide some crimes by harming the rights of the government. Among these crimes, we can mention tax, customs or economic crimes. Finally, the classification of crimes is the product of continuous research on the common characteristics of crimes and trying to find their general appearance. Each of these divisions represents the most obvious aspects of the similarities of crimes with each other and their distinction with other crimes. The purpose of classifying crimes is to determine the legal system of crime and how to apply the rules of this system, both in terms of form and substance. Regardless of its title, any crime is classified as one of the three elements in one of the many divisions that the aforementioned rules determine its structure. In summary, the results obtained from this article are presented as follows: first of all, no matter how much the legislator tries to establish the position of the right in the substantive rights, until that right cannot be asserted or proved by means of litigation, it will not be considered as a real right. The second result obtained showed that although one cannot definitely believe that every lawsuit in the court will lead to the proof of the right, on the other hand, it should be considered that the lawsuit is the only legal means of guaranteeing the right. Regarding another finding, it should be said that the relationship between right and litigation is so intertwined and inseparable that the concept of litigation, its types and types, unbelievably follows the concept of right and its types in substantive rights. In this regard, he proposed the typology of civil, criminal and administrative lawsuits and the authors believe that the diversity of lawsuits in legal procedures originates from the diversity of substantive civil, criminal and administrative rights. It should be noted that by accepting the relationship between rights and lawsuits, it is possible to derive general rules of lawsuits that govern the generality of rules, depending on the characteristics of the substantive rights of their origin.

درنگی در بنیادهای حق و دعوا

علی شمسی^۱، حسن محسنی^۲، داود نصیران نجف‌آبادی^۳

۱. دانشجوی دکترای حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، الهیات و معارف اسلامی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

Ali.shamsi413@gmail.com

۲. استاد، گروه حقوق خصوصی و اسلامی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

*نویسنده مسئول: hmohseny@ut.ac.ir

۳. استادیار، گروه حقوق، دانشکده حقوق، الهیات و معارف اسلامی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

Dawoodnassiran@yahoo.com

چکیده:

تمرکز اساسی این نوشتار بر ارتباط بین حق ماهوی و دعوایی است که برای احقاق و اثبات آن اقامه می‌شود. چراکه حق واقعی، حق حمایت و تضمین شده است. هدف از دعوا به جریان انداختن حق مورد ادعا در مسیر اثبات است. صرف نظر از آنکه دادگاه در ماهیت، حکم به اثبات یا بی‌حقی ادعا صادر کند. دعوا ابزاری برای رسیدن به حق مورد ادعا و در خدمت آن است. با وجود اینکه ارتباط بین حق و دعوا همیشه مستقیم نیست، در بیشتر موارد ارتباط و پیوستگی حق و دعوا آن‌چنان محکم و گاه پیچیده است که تصور یکی بدون دیگری امکان‌پذیر نیست. هم‌پوشانی و وابستگی حق و دعوا، همانند تجسم سکه‌ای دو رو است. هر رویی از یک سکه در کنار روی دیگر معنا و مفهوم پیدا می‌کند. هرچند در برخی موارد دعوا خالی از حق مبنا بوده و این ارتباط برقرار نمی‌شود، با این اوصاف ارتباط یادشده نتایج مهم نظری و عملی را در پی خواهد داشت. چنان‌که پذیرش یا عدم پذیرش دعوا، ارکان قانونی دعوی اقامه‌شده، تقسیم‌بندی انواع دعوی،

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/jlr.2022.365263.2185

تاریخ دریافت:

۱۹ مهر ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:

۲۱ آذر ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۳۰ مهر ۱۴۰۳

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

صلاحیت دادگاه‌ها و گاه نتیجه دعوی اقامه‌شده، بستگی به حق ماهوی منشأ ادعا دارد. در این نوشتار سعی بر آن است تا ارتباط و همپوشانی حق و دعوا و نتایج آن به صورت مبنایی در حقوق ایران و برخی کشورها مورد بررسی و تحلیل تطبیقی قرار گیرند.

کلیدواژه‌ها:

حق، دعوا، آیین دادرسی، دادخواهی، حق ماهوی.

برگرفته از رساله دکتری با عنوان «نظریه عمومی دعوا و ارتباط آن با وحدت یا تعدد آیین‌های دادرسی»، دانشکده حقوق، الهیات و معارف اسلامی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

علی شمسی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، تصویرسازی، مدیریت پروژه.
حسن محسنی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبارسنجی، تحلیل، نظارت بر داده‌ها، تصویرسازی، نظارت، مدیریت پروژه.

داود نصیران نجف‌آبادی: روش‌شناسی، اعتبارسنجی، نظارت بر داده‌ها، نظارت.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

شمسی، علی، حسن محسنی و داود نصیران نجف‌آبادی. «درنگی در بنیادهای حق و دعوا». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۳، ش. ۵۹ (۳۰ مهر ۱۴۰۳)، ۳۷۹-۴۰۴.

مقدمه

مطالعه تاریخ بشر حکایت از جدال بر سر حق در تمامی دوره‌ها دارد. همواره این سؤال اساسی و گاه چالش‌برانگیز وجود داشته که آیا بین حق ماهوی منشأ ادعا با دعوی که برای صیانت از آن حق اقامه می‌شود، ارتباط و وابستگی وجود دارد یا خیر؟ به‌عنوان مثال در دعوی مطالبه مبلغی پول به‌عنوان قرض، بین حق ماهوی (حق مقرض برای مطالبه طلب خود از مقرض) با دعوی مطالبه وجه چه ارتباطی وجود دارد؟ با این توضیح که چون طبق ماده ۲۰ قانون مدنی، حق ناشی از عقد قرض، حقی مالی و منقول است، آیا دعوی مطالبه وجه ناشی از آن عقد هم مالی و منقول است؟ و سؤال اساسی دیگر این است که آیا تقسیم‌بندی دعوی در آیین‌های دادرسی (مدنی، کیفری و اداری) نشئت گرفته از حقوق ماهوی در قوانین مدنی، کیفری و اداری ماهوی است؟ بین شخصی بودن حقوق ماهوی و دعوی چه ارتباطی وجود دارد؟ اساساً تعیین عنوان دعوا در آیین‌های دادرسی متأثر از عناوین حقوق ماهوی است یا عناوین دعوا برخاسته از رویه قضایی غیر لازم‌الاتباع و حاکمیت اراده خواهان است؟ مطالعه در این خصوص که عنوان‌های حقوق ماهوی، تأثیری بر عناوین دعوی در آیین‌های دادرسی دارند یا خیر، حکایت از آن دارد که در محافل دانشگاهی تاکنون تحقیق یا بررسی مستقل و با این عنوان انجام نگرفته، رویه قضایی نیز تمایلی به تفکیک یا ارتباط بین حق و دعوا به‌صورت مدون و قابل‌فهم نشان نداده است. هرچند که مطالعه آرای دادگاه‌ها این ارتباط و هم‌پوشانی حق و دعوا را در بردارد. پژوهش‌های موجود کمتر به این ارتباط پرداخته‌اند؛ گرچه بیشتر به شناخت تک‌تک دعوی و آثار آن اهتمام داشته‌اند، اما پیش‌دعوی به‌حق و دعوا، نگاهی نو است که در این نوشته انجام می‌شود. در این مقاله به‌صورت دقیق و مستقل به ارتباط بین حق ماهوی و دعوی ناشی از آن پرداخته می‌شود.

۱- مفاهیم بنیادی

در اینجا آن‌چنان که از عنوان بخش برمی‌آید نخست به حق و سپس به دعوا پرداخته می‌شود.

۱-۱- معنا و مفهوم حق

محور تمامی مباحث دانش حقوق، همواره حق بوده و خواهد بود و به قول میشل تروپه^۱ امروزه ما تحت سیطره امپراتوری حقوق و به تعبیری در عصر حق‌ها زندگی می‌کنیم.^۲ اهمیت حق تا جایی است که

۱. میشل تروپه، «فلسفه حقوق چیست»، ترجمه مجتبی واعظی، حقوق اساسی، ۶-۷ (۱۳۸۵)، ۱۱.

۲. ریموند وکس، فلسفه حقوق، ترجمه باقر انصاری و مسلم آقایی طوق (تهران: نشر جنگل، ۱۳۹۲)، ۷۲.

برخی گفته‌اند: «حق اگر مهم‌ترین جزء مقوم اخلاق، حقوق و سیاست در دنیای جدید نباشد، به تحقیق یکی از مهم‌ترین اجزای مقوم عرصه‌های یادشده است».^۲ بر این اساس قبل از هر چیز لازم است که حق تعریف شود.

حق به معنای شایستگی، نوعی تسلط و چیرگی آمده و نیز به معنای امکان برخورداری از چیزی که به حکم قانون بوده و می‌توان آن را ادعا کرد، به کار رفته است. از دیدگاه فلاسفه حقوق، حق در دو معنا و مفهوم به کار رفته است؛ یکی «حق بودن» و دیگری «حق داشتن». حق به معنای اول، در مقابل «باطل» و حق در معنای دوم در مقابل تکلیف قرار می‌گیرد.^۳ در تحلیل نهایی و تعریف حق گفته شده که^۴ حق از سنخ امتیاز و نفع است که به شخص تعلق یافته و ضمن آنکه به او توان و اختیار تصرف می‌دهد، امتیاز حمایت‌شده‌ای است که از سوی حکومت تضمین می‌شود. برخی نیز حق را به معنای قدرت، امتیاز و اختیاری که در اجتماع بشری به یک شخص (خواه حقیقی و خواه حقوقی) اعطاشده است، دانسته‌اند.^۵ شایان ذکر است حق در قوانین موضوعه تعریف نشده است. به نظر می‌رسد باید حق را امتیاز تضمین‌شده از سوی قانون‌گذار دانست و نظر آنانی را تأیید کرد که حق بدون حمایت قانون‌گذار را حق واقعی نمی‌دانند.

۱-۲- حق ماهوی

ماهیت همواره در مقابل شکل قرار می‌گیرد. در قوانین موضوعه حق ماهوی تعریف نشده است. برخی از حقوق‌دانان در مقام تعریف قانون ماهوی برآمده‌اند. بر این اساس چون در اقسام قوانین ماهیتی، حقوق و تکالیف افراد مشخص می‌شود، لذا بررسی معنا و مفهوم قانون ماهوی در بردارنده حق ماهوی خواهد بود. ماهیت در لغت به معنای چیستی، حقیقت و ذات یک چیز است. از نظر فلسفی ماهیت عبارت است از محمول بلاواسطه بر چیزی که تمام نمای آن باشد.^۶ قوانینی که ناظر به اسباب و مبانی و از بین رفتن حق فردی است یا شرایط اصلی اعمال حقوقی را معین می‌کند، به تناسب موضوع خود، ماهوی یا

۳. محمد راسخ، حق و مصلحت: مقالاتی در فلسفه حقوق، فلسفه حق و فلسفه ارزش، چاپ ۵، جلد ۱ (تهران: نشر طرح نو، ۱۳۹۳)، ۱۷۲.

۴. همانجا

۵. محمدعلی موحد، در هوای حق و عدالت، از حقوق طبیعی تا حقوق بشر، چاپ ۴ (تهران: نشر کارنامه، ۱۳۹۲)، ۱۹.

۶. ناصر کاتوزیان، فلسفه حقوق، چاپ ۲، جلد ۳ (تهران: نشر شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۱)، ۴۴۰.

۷. محمدجعفر جعفری لنگرودی، دانشنامه حقوقی، چاپ ۶، جلد ۲ و ۵ (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۱)، ۲۶۰.

«موجد حق» نامیده می‌شود.^۸ ایراد اساسی تعاریف یادشده این است که فقط به موضوع حق توجه دارند در حالی که در مقابل هر حقی، تکلیف نیز قرار دارد. لذا در قانون ماهوی نه فقط حق بلکه تکالیف نیز بررسی می‌شوند. به عبارت دیگر برخی قوانین به نحوه ایجاد حق و تکلیف، اسباب، آثار و سقوط آنها اختصاص دارند. این قوانین را می‌توان قوانین ماهیتی و حق و تکلیفی که در آنها ذکر شده است، حق و تکلیف ماهوی قلمداد می‌شوند. در فرهنگ حقوقی تألیف ژراردر کورنو^۹ و ذیل واژه ماهیت^{۱۰} از آن به عنوان اساس و پایه حق و اساسی و مبنایی بودن در مقابل شکلی^{۱۱} یاد شده است. کورنو و فوایه نیز از آن تحت عنوان قواعدی که مبنای حق گفته می‌شوند یاد کرده‌اند.^{۱۲} در مقام تعریف حق ماهوی می‌توان بر آن بود که: حقی است که در قوانین ماهوی تعریف شده، نحوه به وجود آمدن، آثار و زوال آن بیان شده است. به عنوان مثال حق شفه یا بیع در قانون مدنی، جرم و مجازات در قانون جزا و شرح وظایف و اختیارات مأمورین دولتی در حقوق اداری و اساسی تبیین شده است. همچنین در خصوص رابطه قوانین ماهوی و شکلی، گفته شده که قوانین اخیر با ماهیت حقوق ارتباطی ندارند و تنها متوجه تشریفات رسیدگی هستند؛ یعنی شکل و صورت دادگری را در بردارند.^{۱۳} در مقابل اصطلاح معروف حق ماهوی و حق دادخواهی بعضی از اصطلاح «حقوق تعیین کننده» در مقابل «حقوق تضمین کننده» استفاده کرده‌اند.^{۱۴}

۱-۳- چستی دعوا

حق ماهوی با ابزاری به نام دعوا قابلیت اثبات یا احقاق دارد. در جهت شناسایی دعوا لازم است معنا و مفهوم و در واقع چستی آن تبیین شود.

دعوا واژه‌ای عربی و مصدر متعدی است به معنای ادعا، دادخواهی و تظلم به کار می‌رود.^{۱۵} ادعا، دادخواهی و نیز اختلاف از جمله این تعابیر و معانی هستند و تفکیک دقیقی بین معانی مورد نظر دیده نشده و در واقع مرز بین این معانی به درستی مشخص نیست. در خصوص معنا و مفهوم اصطلاحی دعوا در دکتترین اختلاف نظر وجود داشته و تعاریف مختلفی ارائه شده است. در حقوق فرانسه نیز تعریف

۸. کاتوزیان، پیشین، ۱۸۲.

9. Gérard Cornu, Vocabulaire Juridique (Paris: Quadrigé/ PUF, 2008), 993.

10. Substantiel

11. Procédural

12. Règles Dites du Fond du Droit

۱۳. احمد متین دفتری، آیین دادرسی مدنی و بازرگانی، چاپ ۲، جلد ۱ و ۲ (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۸۱)، ۱۰.

۱۴. عبدالله شمس، آیین دادرسی مدنی (تهران: نشر میزان، ۱۳۸۱)، ۳۶.

۱۵. محمد معین، فرهنگ فارسی معین (تهران: انتشارات اشجع، ۱۳۸۵)، ۴۴۳.

دقیقی از دعوا مشاهده نمی‌شود.^{۱۶}

دعوا را اختلاف و منازعه دو یا چند نفر نسبت به حق معین^{۱۷}، همچنین دعوا به خواستن چیزی به زیان دیگری به رسم منازعه^{۱۸}، به درخواست قانونی و رسمی ادعای حقی در دادگاه تعریف شده و عملی که برای تثبیت حق صورت می‌گیرد.^{۱۹} برخی نیز دعوا را به جریان انداختن ادعا در مسیر اثبات آن معرفی کرده‌اند؛^{۲۰} با این وجود عده‌ای جهت شناسایی و تعریف دعوا به مبانی آن توجه دارند و دعوا را به طور کلی، یک وضع یا یک رابطه حقوقی خاصی می‌دانند که میان اصحاب دعوا به وجود آمده که قطع و فصل آن وظیفه دادرس است.^{۲۱} برخی^{۲۲} دعوا را در سه مفهوم حق اقامه دعوا و دادخواهی، منازعه و اختلافی که در مرجع قضاوتی مطرح گردیده و تحت رسیدگی بوده یا است و نیز به معنای ادعا به کار برده‌اند. در چنین شیوه‌ای از دادرسی، ضمن تفکیک دعوا از ماهیت حق مورد ادعا نتیجه می‌گیرند که با اعمال دعوا به مفهوم اول - یعنی توانایی مراجعه به دادگاه جهت به قضاوت گذاردن حق مورد ادعا - یا اقامه آن، دعوا به مفهوم دوم - یعنی اختلاف و منازعه‌ای که در دادگاه مطرح شده است - محقق می‌شود. همچنین «به جریان انداختن ادعا در مسیر اثبات» که نتیجه آن اعتقاد به این خواهد بود که لازمه طرح دعوا ذی‌حق بودن یا استحقاق واقعی نیست، از این جهت که ارتباط بین حق و دعوا را مستقیم نمی‌داند نیز قابل دفاع است.^{۲۳} در حقوق فرانسه هم تعریف دعوا و مفهوم آن سرنوشت مشابهی چون حقوق ایران دارد و حقوق دانان مطالعه نسبتاً کمی بر روی آن داشته^{۲۴} و در خصوص مفهوم واژه دعوا اتفاق نظری وجود ندارد. در «فرهنگ اصطلاحات حقوقی» ژرار کورنو^{۲۵} دعوا^{۲۶} در دو معنای عام و خاص استفاده می‌شود.

۱۶. جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق (تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۰)، ۲۲۷.

۱۷. امیرحسین شیخ‌نیا، ادله اثبات دعوی، چاپ ۳ (تهران: نشر شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۵)، ۳۹.

۱۸. جعفری لنگرودی، دانشنامه حقوقی، پیشین، ۴۵۸.

۱۹. متین دفتری، پیشین، ۲۰۹.

۲۰. گودرز افتخار جهرمی و مصطفی‌السان، آیین دادرسی مدنی، چاپ ۲ (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۹)، ۴۳.

۲۱. سیدمحسن صدرزاده افشار، آیین دادرسی مدنی و بازرگانی دادگاه‌های عمومی و انقلاب، چاپ ۷ (تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی علامه طباطبایی، ۱۳۸۲)، ۱۷۵.

۲۲. شمس، پیشین، ۳۰۹.

۲۳. افتخار جهرمی و السان، پیشین، ۴۳.

24. Loïc Cadiet, Jacques Normand & Soraya Amrani Mekki, Théorie général du procès (Paris: Presses Universitaires de France, 2013), 308.

25. Gérard Cornu

26. L'action

در معنای عام با عبارت دعوا در دادگستری^{۲۷} که به تمام موضوعات (مدنی، کیفری و اداری) می‌پردازد و در این معنا، ضمانت اجرای یک حق شخصی^{۲۸} و به‌عنوان وسیله‌ای برای جلب حمایت قضایی نسبت به یک حق یا منفعت قانونی است؛ و در معنای دقیق‌تر، حق اقدام در دادگستری بوده که برای اعمال این حق باید شرایطی چون نفع و سمت و ... وجود داشته باشد. کورنو به ماده ۳۰ قانون آیین دادرسی مدنی فرانسه استناد و با الهام از این تعریف، دعوا را حق طرح یک ادعا نزد قاضی دانسته تا او در مورد درستی یا نادرستی اساس ادعای او اظهارنظر کند. برای طرف مقابل هم فرصت به چالش کشیدن این ادعا وجود دارد.

به نظر می‌رسد معنای عام موردنظر کورنو همان حق دادخواهی است و از دید ایشان دعوا به معنای خاص، چیزی جز طرح دعوا در دادگستری نیست. در واقع بین دادخواهی و دعوا تفکیک قائل شده است.^{۲۹} پروفسور کادیه با قبول چند دستگی در مفهوم دعوا آن را در آیین‌های دادرسی مدنی، کیفری و اداری، با عناوین مختلف معرفی نموده، در نهایت با نظم‌بخشی به این چند دستگی اعتقاد دارد که «وجود یک وضعیت حقوقی مبهم و غیرقطعی^{۳۰}» است که از طریق دعوی ترافعی یا حسبی نسبت به رأی قضایی به وجود می‌آید که هدفش برداشتن ابهام از وضعیت حقوقی مورد بحث خواهد بود. کورنو و فوایه نیز اعتقاد دارند که اغلب اوقات دعوا از شبهه و تردید در اجرای قاعده حقوقی ناشی می‌شود و منشأ این تردید متعدد است و اشخاص می‌توانند در خصوص وجود یا اجرای قاعده حقوقی، با یکدیگر معارضه و مقابله کنند.^{۳۱}

آنتوان ژمو دعوا را وسیله‌ای برای نشان دادن جنبه قضایی یک اختلاف می‌داند. در حقوق انگلستان نیز تعریف دقیقی از دعوا قابل ارائه نیست؛ اما حقوق ماهوی در بستر دعوا و در رأی دادگاه قابل تبلور است.^{۳۲}

از نظر نگارندگان «دعوا اختلافی است که از تحقق یا اجرای حقوق ایجاد می‌شود». قلمرو موضوع این حقوق، حقوق یا تکالیف مندرج در قوانین ماهوی مدنی، کیفری و اداری است. بر این مبنا دعوا اختلافی است که در تمامی آیین‌های دادرسی قابل تحقق است.

27. L'action en Justice

28. Droit Subjectif

29. Cornu, Op. Cit. 24.

30. L'existence d'une Situation D'incertitude Juridique

31. Cornu et Foyer, Op. Cit. 33.

32. J.A. Jolowicz, On civil procedure (New York: Cambridge University Press, 2008), 62.

۲- رابطه حق و دعوا

با اصطکاک بین حقوق، دعوا ایجاد می‌شود. از سوی دیگر دعوا ابزاری برای صیانت از حق است. در مقابل نمی‌توان ادعا کرد که هر دعوایی که اقامه می‌شود به پشتوانه وجود یک حقی باشد. به‌واقع بین حق و دعوا رابطه مستقیمی وجود ندارد. جایگاه قانونی این ارتباط و تأثیر متقابل آن دو از یک طرف و وابستگی یا زوال حق و دعوا نسبت به یکدیگر از طرف دیگر و در نهایت موضوع در خدمت حق بودن دعوا و امکان استخراج قواعد عمومی برای دعاوی با تبعیت، یکی از ویژگی‌های حق ماهوی را فراهم می‌سازد. در ادامه ضمن تبیین این ارتباط، به تقسیم‌بندی دعاوی با لحاظ رویه قضایی دادگاه‌های ایران کفایت نموده و بقیه آثار این ارتباط به نوشته دیگری موکول می‌شود.

۲-۱- بررسی جایگاه این ارتباط

با پذیرفتن این واقعیت که حق اساساً تجاوزپذیر و وجود آن به سبب همین تجاوزپذیری است^{۳۳}، حق ماهوی منشأ دعوا در دادگستری به پشتوانه دعوا مورد رسیدگی قرار می‌گیرد. از سوی دیگر دعوایی که در مبنای خود خالی از وجود هرگونه حق ماهوی باشد، به سرمنزل مقصود نرسیده و با رأی دادگاه، باطل یا مردود اعلام می‌گردد. مسلم است افراد برای اعمال حق دادخواهی خود از یک سو چاره‌ای جز توسل به دادگستری ندارند و از سوی دیگر لازمه پذیرش ادعای تضییع حق، رعایت اصول و تشریفات است که در قانون آیین دادرسی مدنی، اداری و یا کیفری پیش‌بینی شده و آن‌گونه که ماده ۲ قانون آیین دادرسی مدنی مقرر داشته رسیدگی به هر ادعای تضییع حقی باید با رعایت قانون باشد تا جایی که قضات دادگاه‌ها از رسیدگی به ادعای تضییع حق یا انکار آن بدون طرح دعوا ممنوع شده‌اند. (ماده ۴۸ ق.آ.د.م) نتیجه آنکه می‌توان رابطه منطقی بین حق و دعوا را این‌گونه ترسیم کرد که به‌طور معمول (و نه همیشه) بدون وجود حق، دعوایی وجود ندارد؛ زیرا تا زمانی که حقی در قوانین ماهوی برای اشخاص پیش‌بینی نشود، تصور تضییع یا انکار آن وجود ندارد تا به استناد آن حق، در دادگستری اقامه دعوا شود. با وجود این‌گاه اشخاص با وصف نداشتن حق ماهوی، حق اقامه دعوا دارند. مصداق بارز این موضوع «دعوی واهی» است. دعوی واهی ممکن است با دلیلی اثبات شود و از طرفی ممکن است دعوی ولو با وجود حق ماهوی به دلیل فقدان دلیل اثبات نشود.^{۳۴} هم‌پوشانی حق ماهوی و دعوا بر هیچ کس پوشیده

۳۳. دل وکیو، فلسفه حقوق، ترجمه جواد واحدی، چاپ ۴ (تهران: میزان، ۱۳۹۱)، ۳۰.

۳۴. افتخار جهرمی و السان، پیشین، ۴۳ و ۱۱۰.

نیست. حق و دعوا بسان سکه‌ای می‌مانند که هر رویی از سکه در کنار آن دیگری دارای هویت است.^{۳۵} همچنین مطالعه دعوا در آیین‌های دادرسی، معمولاً با توجه به خاستگاه اصلی آنها یعنی «حق ماهوی مبنا و منشأ دعوا» انجام می‌گیرد. آیین‌های دادرسی نیز درصدد پاسخگویی و خدمتگزاری به حق ماهوی هستند تا جایی که آیین دادرسی را خدمتگذار قوانین (قوانین ماهوی) معرفی کرده‌اند. به همین جهت نیز می‌گویند «بدون آیین دادرسی، هرگز حقی نخواهد بود»^{۳۶} و حقوق دادرسی را حقوق مطیع و وابسته معرفی می‌کنند. این ارتباط و وابستگی باعث به وجود آمدن آیین‌های مختلف دادرسی به دلیل مختلف بودن حق‌های ماهوی منشأ دعاوی شده است.

از دیدگاه تطبیقی، زمانی حقوق دانان اروپایی ملزم به یافتن پیوند بین حق ماهوی و دعوی بودند چنان‌که در حقوق فرانسه و به قول تیسیه و گلاسون در اثر دعواست که حمایت از حق توسط قاضی صورت می‌گیرد. در حقوق انگلستان این مهم از طریق دادگاه‌ها احراز و اعلام می‌شد. به تبعیت از حقوق رم قدیم، سیستم فرموله بودن انواع دعاوی رعایت می‌شد. در هر حال هم در کامن‌لا و هم در سیستم حقوق مدنی، دعوی و حق دو روی یک سکه هستند.^{۳۷}

مطالعه تاریخ حقوق بیانگر این واقعیت است که به موازات وجود حق ماهوی، دعوا نیز وجود خارجی داشته است. تصور تحول و پیشرفت مفهوم دعوا بدون حق ماهوی و برعکس آن امکان‌پذیر نیست. هرچند به‌طور دقیق نمی‌توان بر این اعتقاد بود که کدام یک از حق ماهوی یا دعوا بر یکدیگر مقدم بوده‌اند، اما همان‌گونه که برخی بیان داشته‌اند تاریخ آیین دادرسی مدنی در مجموع و کلیت خود از تحولات کلی حقوق کاملاً پیروی کرده است. با وجود این نمی‌توان چنین تصور نمود که حقوق وصفی (آیینیک) فقط بازتاب یا فرآورده حقوق ماهوی است؛^{۳۸} اما این پیوند حق و دعوا مانع از آن نشد که در قرن ۲۰ میلادی و به‌خصوص در فرانسه بین حق ماهوی و دعوا به‌عنوان یک حق شخصی تفکیک صورت نگیرد. به عبارت دیگر دیدگاه سنتی که به پیوند ناگسستنی حق و دعوا اعتقاد داشت از بین رفت و برای اولین بار آنری موتلسکی در مقاله معروف «حق شخصی و دادخواهی در دادگستری»^{۳۹} به تفکیک حق ماهوی و دعوا پرداخت و دادخواهی و دعوا در دادگستری را حقی شخصی، متمایز و مستقل از

35. Cornu et Foyer, Op. Cit. 7.

36. Sans la Procédure le Droit ne Serait Rien

37. Jolowicz, Op. Cit. 81.

۳۸. داوودی بیرق، آیین دادرسی مدنی، ۱۷.

39. Henry Motulsky, Le droit subjectif et l'action en justice, Archives de Philosophie du Droit, Sirey, 1964, 215-230; repris in Écrits, tome 1, Études et notes de procédure civile, Dalloz, 1973, 85-100.

حق ماهوی منشأ ادعا دانست.^{۴۰} بر این اساس امروزه در بسیاری از نظام‌های حقوقی دنیا این تفکیک به‌درستی انجام گرفته و تردیدی وجود ندارد که ممکن است حقی ماهوی برای شخص مدعی نباشد اما این فقدان حق ماهوی مانع از اقامه دعوا نخواهد بود. از نظرگاه مطالعه تطبیقی همین بس که در دوران آیین دادرسی فرمولر در حقوق رم قدیم، سال‌های سال دعاوی بر اساس حق و منفعی که برای حمایت از آن بود، تقسیم‌بندی می‌شد. دکتین معاصر در حقوق ایتالیا دعاوی را بر اساس نوع خواسته دقیق‌تر و بهتر از مبانی واقعی یا ایجاد حق تقسیم‌بندی می‌کند.^{۴۱}

در حقوق ایران با ملاحظه اصل ۳۴ قانون اساسی از یک طرف و ماده ۲ قانون آیین دادرسی مدنی از طرف دیگر به‌راحتی رد پای تفکیک حق ماهوی از دعوا قابل مشاهده است. با این وصف دعوایی که خالی از حق ماهوی باشد باید مورد رسیدگی و استماع قرار گیرد هرچند که با رسیدگی دادگاه واهی تلقی شده و اثری بر آن بار نباشد (ماده ۱۰۹ قانون آیین دادرسی مدنی).

۲-۲- آثار قانونی ارتباط حق و دعوا

با وجود اینکه دعوا به عنوان یک حق آیینی شخصی مستقل از حق ماهوی منشأ آن است، اما به‌عنوان یک قاعده عمومی می‌توان بر آن بود که بین حق ماهوی و دعوایی که برای حمایت از آن حق اقامه می‌شود، این ارتباط و وابستگی غیرقابل انکار وجود دارد که تمام خصوصیت‌های حق ماهوی در دعوا نیز تجلی پیدا کرده و تجلی واقعی ارتباط حق و دعوا در تقسیم‌بندی دعاوی، عناوین دعوا و بقا و زوال دعوا به تبعیت از حقوق ماهوی در آیین‌های دادرسی است.

۲-۲-۱- حق ماهوی و دعوی مدنی

در این بخش از رابطه حق و دعوا در دو قسمت تحلیل موضوع و موضع دکتین حقوقی و رویه قضایی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۲-۱-۱- تحلیل موضوع و اندیشه‌های حقوقی

حق ماهوی مدنی در قوانین ماهیتی نظیر مدنی، تجارت و امور حسبی پیش‌بینی شده و این قوانین، ایجاد و تملک آن حقوق و نیز بقا و زوال آنها را بررسی می‌کنند. از سوی دیگر در قانون آیین دادرسی مدنی تاکنون تقسیم‌بندی خاصی از دعاوی به عمل نیامده است.^{۴۲} استادان حقوق به تاسی از تقسیمات

40. Ibidem

41. Mauro Cappelletti & Joseph M. Perillo, *Civil Procedure in Italy* (Dordrecht: Springer, 1965), 84-85.

۴۲. متین دفتری، پیشین، ۲۲۳.

متداول در قوانین ماهیتی از جهت نوع حقوقی که به وسیله دعا اعمال می‌شود، دعاوی را به عینی، شخصی و مختلط و از جهت موضوع حقی که اعمال می‌شود به دعاوی منقول و غیرمنقول تقسیم‌بندی کرده‌اند.^{۴۳} توضیح آنکه هرچند با ملاحظه مواد ۱۱ و ۱۲ قانون مدنی به راحتی می‌توان وجود دعاوی منقول و غیرمنقول را استنباط کرد، اما فایده عملی تقسیم‌بندی مذکور آن است که این تقسیم‌بندی و تحلیلی که در حقوق مدنی از آن به عمل می‌آید، دقیقاً در حقوق دادرسی مدنی نیز رعایت می‌شود. از دیدگاه دکترین «تشخیص طبیعت دعا منوط به شناسایی نوع حقی است که مورد رسیدگی قرار گرفته، بدین معنی که هرگاه حق موضوع اختلاف غیرمنقول باشد، دعا نیز به تبعیت از آن غیرمنقول بوده و باید در دادگاه محل وقوع مال رسیدگی شود. برعکس، اگر حق مورد نزاع منقول به حساب آید دعا نیز منقول است و دادگاه محل اقامت مدعی علیه صالح برای رسیدگی است».^{۴۴} همچنین تقسیم حق به عینی و دینی و مالی و غیرمالی با لحاظ معیارهایی که در تشخیص و تقسیم این دو نوع از حق در حقوق ماهوی به عمل می‌آید، عیناً در حقوق دادرسی مدنی نیز مجوز تقسیم دعاوی به دعاوی عینی، دینی، مالی و غیرمالی شده است. چنان که دعاوی دینی با همان تحلیل صورت گرفته در حقوق مدنی دعاوی است که در اثر یک تعهد دینی به وجود آمده و فقط در مقابل متعهد قابل استناد بوده و دعاوی ناشی از یک دین در دادگستری دعاوی منقول است (ماده ۲۰ قانون مدنی). در تحلیل مشابه دیگری چنین آمده است: «چون حق و دعاوی یکی هستند تمام خواص حق در دعا منعکس می‌شود؛ بنابراین اگر حق عینی باشد دعاوارا عینی و اگر حق شخصی یا دینی باشد دعاوارا شخصی یا دینی می‌نامند و هرگاه حق راجع به تصرف یا مالکیت باشد، دعاوارا دعاوی تصرف یا دعاوی مالکیت می‌گویند».^{۴۵} مبنای این تحلیل، به رابطه حق و دعاو برمی‌گردد. هرچند ایشان به طور مطلق یکی بودن حق و دعاوارا نپذیرفته و با این استدلال که در بسیاری از موارد حق و دعاوی یکی نبوده در اینجا حق و دعاو با یکدیگر منطبق نخواهد بود، به درستی به تفکیک حق ماهوی از دعاو پرداخته و اضافه می‌نمایند که دعاو حق فردی مستقلی است که ربطی به حق ماهوی موضوع آن ندارد.^{۴۶}

برخی در خصوص دعاوی منقول و غیرمنقول اعتقاد دارند که چنین تقسیم‌بندی از دعاوی نمی‌توان

۴۳. صدرزاده افشار، پیشین، ۳۴.

۴۴. ناصر کاتوزیان، مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران، چاپ ۶۲ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷)، ۲۷۱.

۴۵. صدرزاده افشار، پیشین، ۲۲.

۴۶. همانجا.

کرد مگر اینکه مبنای آن را در حق ماهوی پیدا کرد و این‌گونه استدلال شده که نزاعی که در مطالبه حق یا مال غیر منقول ایجاد می‌شود به تبعیت از خواسته آن غیر منقول است؛ مانند دعوی مالکیت و حق ارتفاق و انتفاع و خلع ید از اراضی و نظایر اینها.^{۴۷} در تأیید این استدلال می‌توان گفت که به‌طور معمول فلسفه حقوق دعاوی، حمایت از حقوق ماهوی است. بر این اساس دعوا نمی‌تواند بدون توجه به ارکان و عناصر حق ماهیتی موجودیتی داشته باشد. هرچند که خواهان در انتخاب عنوان دعاوی خود، از آزادی کامل برخوردار است. لذا قانون‌گذار در قوانین مختلف ماهیتی نظیر مدنی، تجارت و ... حقوقی را با عناصر و لوازمی که مدنظر اوست اعلام و افراد از آن حقوق برخوردار می‌شوند (ماده ۹۵۶ ق.م).^{۴۸} در تحلیلی دیگر با قبول یکی بودن حق و دعوا و اینکه تمام خواص حق ماهوی در دعوا منعکس شده و خاصیت دعوا تابع خاصیت حق است، استدلال می‌نمایند که رابطه بین حق و دعوا مطلق نیست. چراکه هرچند بین حق و دعوا وحدت موضوع وجود دارد، اما همیشه دعوی منتهی به استنفاذ عین حق نمی‌گردد بلکه در بعضی موارد بدل یا قیمت آن گرفته می‌شود.^{۴۹}

بر این اساس تردیدی وجود ندارد یکی از آثار رابطه حق و دعوا، تبعیت تقسیم‌بندی دعوا از تقسیم‌بندی حق ماهوی منشأ آن و با لحاظ ارکان و لوازم حق ماهوی است.

۲-۱-۲-۲- موضع رویه قضایی

در رویه قضایی نیز این ارتباط و تحلیل قابل مشاهده است. اداره حقوقی قوه قضائیه با استدلال به اینکه «دعوی تمکین چون راجع به مال منقول ناشی از عقد نکاح نیست باید در دادگاه محل اقامت خواننده طرح شود» لزوم تبعیت دعاوی منقول از حق مالی منقول را به رسمیت شناخته است.^{۵۰} یا دیوان عالی کشور در تعیین دادگاه صالح برای تولیت در وقف، با استدلال به اینکه «چون دعوی تولیت یکی از حقوق ناشی از مال غیر منقول است»، دادگاه محل وقوع مال غیر منقول را صالح به رسیدگی دانسته است؛^{۵۱} و در نظریه مشورتی جدید صادر شده از سوی اداره کل حقوقی قوه قضائیه نیز با تحلیل مشابهی که در حقوق مدنی به عمل می‌آید، دعاوی ابطال اجرائیه ثبتی به‌عنوان یک دعوی مالی تلقی شده زیرا هدف

۴۷. ناصر کاتوزیان، حقوق مدنی اموال و مالکیت، چاپ ۱ (تهران: نشر دادگستر، ۱۳۷۶)، ۵۵.

۴۸. صدرزاده افشار، پیشین، ۲۳.

۴۹. متین دفتری، پیشین، ۲۰۹.

۵۰. نظریه مشورتی شماره ۵۸۸۹/۷-۱۳۸۰/۰۹/۰۹.

۵۱. رأی وحدت رویه شماره ۱۷۲۲-۱۳۳۱/۱۱/۰۱.

از این دعوا ابطال یک سند است نه ابطال یک عمل حقوقی یا نفی مالکیت موضوع سند.^{۵۲} در اظهار نظر دیگری شعبه اول دیوان کشور با تبعیت از تحلیل حق مالی در حقوق مدنی، دعوی مطالبه سهم الارث و منافع حاصل از شرکت را نه تنها مالی بلکه قابل تجزیه دانسته و استدلال به اینکه تمام شرکای طرف دعوا قرار نگرفته‌اند را مردود و قرار عدم استماع دعوی را نقض و پرونده را جهت رسیدگی ماهوی به دادگاه صادرکننده قرار اعاده نموده است.^{۵۳} در رویه قضایی به صراحت از تحلیل‌های حقوق ماهوی در تعیین عناوین دعوا، صلاحیت دادگاه‌ها و نیز منقول یا غیرمنقول دعاوی راجع به اموال استفاده شده است. چنانکه دیوان عالی کشور با استدلال به اینکه وجوه مربوط به مال غیرمنقول ناشی از قراردادها، منقول و وجوه مربوط به اجرت‌المثل اموال غیرمنقول، غیرمنقول تلقی می‌شوند، دعاوی نوع اول را منقول و در صلاحیت دادگاه محل اقامت خوانده و دعاوی نوع دوم را غیرمنقول و در صلاحیت دادگاه محل وقوع مال دانسته است.^{۵۴}

۲-۲-۲- حق ماهوی و دعوی جزایی

در این بخش رابطه حق ماهوی و دعوی جزایی در دو قسمت تحلیل موضوع و اندیشه‌های حقوقی و دیدگاه رویه قضایی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۲-۱- تحلیل موضوع و اندیشه‌های حقوقی

در قوانین جزایی ماهوی، جرایم و مجازات‌ها تقسیم‌بندی شده‌اند. حال سؤال این است که تنوع و گوناگونی از کجا ناشی می‌شود؟ چرا در این قانون مجازات‌ها به دو دسته اصلی و تکمیلی و تبعی تقسیم شده‌اند؟ (مواد ۱۴ و ۲۳ این قانون) از سوی دیگر چرا در قوانین شکلی، دعوی کیفری دارای تقسیم‌بندی هستند؟ چنان‌که در ماده ۸ ق.آ.د.ک ۱۳۹۲ اصلاحی ۱۳۹۴ دعوی کیفری به عمومی و خصوصی تقسیم شده است. با وجود این در قانون ماهوی کیفری، عنوان جرم یا مجازات عمومی و خصوصی قابل مشاهده نیست! سزار بکاریا در کتاب «رساله جرایم و مجازات‌ها»^{۵۵} و در خصوص مبنا و دلیل تقسیم‌بندی جرایم می‌گوید: «برخی از جرایم مستقیماً جامعه یا نمایندگان آن را به نابودی می‌کشد. برخی دیگر امنیت خصوصی شهروند را به خطر می‌اندازد و به حیات، اموال و شرافت او لطمه وارد

۵۲. نظریه مشورتی ۱۴۰۱/۰۸/۲۸-۷/۱۴۰۱/۴۹۳

۵۳. دادنامه شماره ۱/۸۸/۷۲-۱/۲۷/۰۲/۱۳۷۲

۵۴. رأی وحدت رویه شماره ۳۱-۰۵/۰۹/۱۳۶۳

55. Traite des Délits et des Peines

می‌آورد و سرانجام جرایمی دیگر که اعمالی تلقی می‌شوند مغایر با آنچه هر کس مکلف به انجام دادن یا ترک کردن به‌منظور تأمین مصلحت عمومی است.^{۵۶} «دکترین حقوق کیفری ایران سه نوع تقسیم‌بندی کلی از جرایم به عمل آورده است: «جرایم علیه اشخاص»، «جرایم علیه اموال» و «جرایم علیه امنیت و آسایش عمومی»؛ اما این تقسیم‌بندی جرایم، منجر به تقسیم‌بندی دعاوی کیفری نشده است. با این حال انسجام و هماهنگی عناوین حق‌های ماهوی با آیین دادرسی در حقوق خصوصی را نمی‌توان در حقوق کیفری پیدا کرد. صرف‌نظر از این ایراد، هم‌پوشانی و ارتباط بین تقسیم‌بندی جرایم و مجازات‌ها در حقوق ماهوی کیفری از یک طرف و عنوان‌های کلی دعاوی کیفری قابل مشاهده است. چنان‌که در ماده ۱۴ ق.م.ا مجازات‌ها تعیین و در فصل دوم این بخش و در ماده ۲۳ قانون، ۱۵ عنوان مجازات تکمیلی و تبعی آمده اما هیچ‌گاه در قانون مجازات ما جرایم به‌صورت مدون و مستقل تقسیم‌بندی نشده و فقط در تبصره‌های ماده ۱۰۰ این قانون، به تعریف جرایم قابل گذشت و غیرقابل گذشت پرداخته شده است. در ماده ۸ ق.آ.د.ک، قانون‌گذار درصد تقسیم جرایم به عمومی و خصوصی بوده است. در نگاه نخست به نظر می‌رسد قانون‌گذار ایرانی بیشتر به مجازات و شدت آن توجه داشته تا تقسیم جرایم. با وجود این در دکترین حقوق کیفری تقسیم‌بندی‌های متفاوتی از جرایم به عمل آمده است. نویسندگان حقوق کیفری ماهوی در تحلیل مبانی این تقسیم‌بندی‌ها معتقدند که به‌طور کلی مبانی تمام طبقه‌بندی‌های موجود جرایم، قانون است؛ زیرا قانون عناصر تشکیل دهنده جرم را تعیین و تفاوت آنها را از یکدیگر مشخص می‌کند.^{۵۷} مواد ۱۲ و ۱۳ ق.م.ا و اصل قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها این استدلال را تأیید می‌کند. لذا تقسیم‌بندی جرایم در حقوق کیفری ایران، مورد انتقاد است. به نظر می‌رسد حداقل اقدام لازم در قانون جزا، تقسیم‌بندی عناوین کلی جرایم است. در حالی که در ماده ۹ قانون مجازات مصر مصوب ۱۹۹۲ اصلاحی ۱۹۹۴ جرایم به سه دسته جنایات، جنحه‌ها و امور خلافی تقسیم می‌شوند و در مواد ۱۰ تا ۱۳ قانون‌گذار به تعریف جرایم یادشده می‌پردازد.^{۵۸} یا در ماده ۱۲ قانون مجازات آلمان تقسیم‌بندی کلی جرایم به جنایت‌ها و جنحه‌ها قابل مشاهده است.^{۵۹} صرف‌نظر از شیوه نگارش قانون و ایراد وارد بر آن، از نظر مبانی تقسیم‌بندی‌های انجام‌گرفته در قانون مجازات ایران و به‌طور کلی در قوانین جزایی گاه

۵۶. سزار بکاریا، رساله جرایم و مجازات‌ها، ترجمه محمدعلی اردبیلی، چاپ اول (تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۶۸)، ۱۰۹.

۵۷. محمدعلی اردبیلی، حقوق جزای عمومی، چاپ ۳۲، جلد ۲ (تهران: نشر میزان، ۱۳۹۳)، ۱۵.

۵۸. محمدحسن حجابیان، ترجمه قانون جزای مصر، چاپ ۱ (تهران: انتشارات طرح نوین اندیشه، ۱۳۹۳)، ۲۴.

۵۹. مایکل بوهلاندر، ترجمه قانون مجازات آلمان، ترجمه اصلی عباسی، چاپ ۱ (تهران: انتشارات مجد، ۱۳۸۹)، ۲۳.

به واسطه ضرری است که جرم به منافع جامعه وارد می‌کند (جرم عمومی) و گاه به منافع خصوصی افراد لطمه وارد می‌سازد (جرم خصوصی)؛ همچنین گاه مبنای تقسیم‌بندی جرایم، اشخاص هستند. چنان‌که اعمال خلاف قانون ارتكابی عموم افراد، تحت عنوان جرم عام و اعمال ارتكابی برخی اشخاص مثل نظامیان یا روحانیون یا حتی اطفال به‌عنوان جرایم خاص بررسی می‌شوند. همچنین برخی از جرایم را به‌واسطه لطمه به حقوق دولت تقسیم‌بندی می‌کنند. از جمله این جرایم می‌توان به جرم مالیاتی، گمرکی یا اقتصادی اشاره کرد. در تحلیل نهایی باید بر آن بود که طبقه‌بندی جرایم محصول تحقیق مداوم درباره خصوصیات مشترک جرایم و تلاش برای یافتن سیمای کلی آنها است. هر یک از این تقسیمات معرف بارزترین وجوه تشابه جرایم با یکدیگر و تمایز آنها با جرایم دیگر است. هدف از طبقه‌بندی جرایم، تعیین نظام حقوقی جرم و چگونگی به کار بستن قواعد این نظام اعم از شکلی و ماهیتی است. هر جرمی صرف‌نظر از عنوان آن به اعتبار یکی از عناصر سه‌گانه در یکی از تقسیمات متعددی که قواعد مذکور ساختار آن را تعیین می‌کند جا می‌گیرد.^{۶۰} در مواد ۸ و ۹ ق.آ.د.ک ۱۳۹۲ دعوای کیفری به دو دسته عمده «عمومی» و «خصوصی» تقسیم شده‌اند. فصل دوم از بخش اول کلیات این قانون تحت عنوان «دعوی عمومی و دعوی خصوصی» و طی مواد ۸ تا ۱۱ ضمن تعریف دعوی عمومی و خصوصی، قانون‌گذار احکام و شرایط و نحوه اقامه این دعوی و ذی‌نفع آنها را مشخص کرده است. در ماده ۸ این قانون به‌طور مشخص دو دعوی عمومی و خصوصی ناشی از جرم به رسمیت شناخته شده است. بر اساس این ماده «اگر جرم نباشد، دعوی کیفری هم وجود ندارد». دعوی کیفری متعاقب وقوع جرم قابل تحقق است. در واقع نقض حق ماهوی منشأ دعوی کیفری آن‌هم در اثر ارتكاب جرم، سبب قانونی برای استحقاق شاکی در اقامه دعوی کیفری است. آنچه به موضوع بحث این نوشتار ارتباط دارد این است که مبنای تقسیم‌بندی جرایم که در حقوق ماهوی کیفری احصا شده‌اند، ارتباط جرایم با حقوق عمومی و خصوصی است. اگر جرمی نقض‌کننده قاعده‌ای حقوقی باشد که آن قاعده در بردارنده حقوق و منافع جامعه باشد، دعوایی که در حقوق شکلی (آیین دادرسی کیفری) برای رسیدگی به آن جرم اقامه می‌شود «دعوی عمومی» نام دارد و چنانچه قاعده حقوقی نقض شده در بردارنده حقوق و منافع اشخاص باشد، دعوایی که برای رسیدگی به آن جرم اقامه می‌شود، «دعوی خصوصی» نامیده می‌شود. (ماده ۹ ق.آ.د.ک) از سوی دیگر تقسیم‌بندی جرایم به «جرایم قابل گذشت و غیرقابل گذشت» (ماده ۱۰۰ ق.م.ا) در حقوق ماهوی کیفری باعث به وجود آمدن دو دعوی «قابل گذشت و غیرقابل گذشت» در آیین دادرسی کیفری

می‌شود. در واقع مبنای تقسیم‌بندی جرایم قابل گذشت یا غیرقابل گذشت، همان‌گونه که در ماده ۱۰۰ نیز آمده، امکان صرف‌نظر کردن از تعقیب متهم با رضایت شاکی و یا عدم امکان آن به دلیل بی‌اثر بودن رضایت شاکی است (بند ب ماده ۱۳ ق.آ.د.ک) لذا در آیین دادرسی کیفری، با قائل شدن به وجود دعوی قابل گذشت و غیرقابل گذشت، اعتقاد بر این است که مبنای تقسیم‌بندی دعای کیفری (دعای عمومی و خصوصی - دعوی قابل گذشت - غیرقابل گذشت) همان مبنایی است که در حقوق جزای ماهوی در تقسیم‌بندی جرایم نهفته است.

2-2-2-2-2-2 موضع رویه قضایی

رویه قضایی نیز گاه با ابهام‌زدایی از حقوق ماهوی جزایی، ارتباط خود با این حقوق را حفظ کرده است. دیوان عالی کشور در رأیی با جرم ندانستن اعتیاد به مواد مخدر این شبهه که آیا ولگرد بودن معتاد جرم است یا خیر را رفع نمود و عنوان داشت که صرف اعتیاد جرم نیست مگر اینکه معتاد ولگرد هم باشد.^{۶۱} به عبارت دیگر سکوت قانون با رویه قضایی و تحلیلی که از اصل قانونی بودن جرم به عمل آمده، جبران شده است. همچنین در تفسیری که اداره حقوقی به عمل آورده تمامی جرایم صرف‌نظر از موضوع خود و بدون توجه به اینکه کدام قاعده حقوقی را نقض می‌کنند، دارای جنبه الهی هستند و بر این مطلب تأکید دارد که ارتکاب جرم در هر حال به معنای نقض یکی از فرامین الهی است.^{۶۲} به‌واقع جنبه عمومی دادن به دعوی با تحلیل اداره حقوقی، بیانگر توجه به رابطه حق و دعوی جزایی است. (نظریه شماره ۹۴/۰۵/۲۷-۷/۹۴/۱۳۰۳)

۲-۲-۳- حق ماهوی و دعوی اداری

گسترده‌گی مباحث موجود در حقوق اداری از یک طرف و گوناگونی این مباحث از طرف دیگر، امکان شناسایی حقوق ماهوی اداری و به‌تبع آن دعوی اداری را مشکل می‌سازد. در مقررات شکلی اداری به‌ویژه در قانون دیوان عدالت اداری هیچ‌گاه تقسیم‌بندی مدونی از دعوی اداری به عمل نیامده، به همین جهت مبنای تقسیم‌بندی حق ماهوی و دعوی اداری، قانون آیین دادرسی و تشکیلات دیوان عدالت اداری مصوب ۱۳۹۲ است. از جهت مبنای حقوق ماهوی اداری، باید به قوانین مختلف در حوزه این شعبه از علم حقوق مراجعه کرد. عمده‌ترین قوانین در این حوزه شامل قوانین مربوط به استخدام،

۶۱. رأی وحدت رویه شماره ۲۹-۱۳۶۱/۱۱/۳۰-۲۹

۶۲. محمدعلی شاه‌حیدری‌پور و احمد رفیعی، قانون آیین دادرسی کیفری و نظریه‌های مشورتی اداره کل حقوقی قوه قضاییه، چاپ ۲ (تهران: انتشارات روزنامه رسمی، ۱۳۹۵)، ۳.

قراردادهای اداری، شهرداری‌ها، وزارتخانه‌ها، قوانین مالیاتی و کار است. به نظر می‌رسد با توجه به وجود دو طرف در هر رابطه ناشی از موضوعات حقوق اداری، همانند سایر تقسیم‌بندی‌های حقوق ماهوی، بتوان «حق ماهوی اداری فردی» و «حق ماهوی اداری عمومی» را پیشنهاد داد؛ زیرا در هر حوزه از حقوق اداری مجموعه‌ای از حقوق ماهوی فردی و اجتماعی، قابل مطالعه است. به‌عنوان مثال در قانون کار برای کارگر حقوق متنوعی پیش‌بینی شده است. (ماده ۱۰ ق.ک) طبیعی است نقض این حقوق ماهوی باعث طرح دعوی مرتبط با آنها خواهد شد. به عبارت دیگر دعوی چون مطالبه حقوق دوران کار یا بازگشت به کار و غیره فقط بر اساس آن مفهومی قابل رسیدگی هستند که در قانون کار پیش‌بینی شده است. یا در قانون شهرداری‌ها صدور پروانه احداث ساختمان از جمله تکالیف شهرداری‌ها است. لذا با نقض این حق ماهوی می‌توان دعوی الزام شهرداری به صدور پروانه ساختمان را خواستار شد. اعتراض مؤدی به رأی هیئت حل اختلاف مالیاتی نیز مصداقی از دعوی اداری فردی است که در حوزه حقوق مالیاتی و با عنوان تقاضای ابطال رأی هیئت یادشده در دیوان عدالت اداری قابلیت رسیدگی دارد. حال با لحاظ ماده ۱ قانون آیین دادرسی دیوان می‌توان دو نوع کلی از حقوق ماهوی را در قلمرو حقوق اداری تقسیم‌بندی کرد، نخست «حقوق خصوصی ماهوی اداری» و سپس «حقوق عمومی ماهوی اداری»؛ زیرا در حقوق اداری، گاه نقض قانون و سوءاستفاده از اختیارات باعث نقض حقوق خصوصی اشخاص و گاه اقدام خلاف قانون مأمورین دولتی یا آیین‌نامه و تصمیمات مراجع اداری باعث نقض حقوق عمومی می‌شوند. به همین دلیل می‌توان این تقسیم‌بندی را تأیید کرد که در حقوق اداری دو نوع کلی از دعوی با عناوین «دعوی ابطالی» (نقضی) و «دعوی الزامی» به‌تبع حق ماهوی مبنای این دعوی وجود دارد.^{۶۳} با این توضیح که گاه اقدام دولت و مأمورین دولتی در قالب یک تصمیم خلاف قانون است که حقوق ماهوی پیش‌بینی شده اشخاص را نقض می‌کند که در اینجا دعوی که قابلیت اقامه دارد با تبعیت از ماهیت حق ماهوی، دعوی ابطال آن تصمیم خلاف قانون است و استدلال این است که آن تصمیم با سوءاستفاده یا تجاوز از قدرت قانونی گرفته شده است. لذا برای ابطال چنین تصمیمی قبل از هر چیز وجود یک حق ماهوی اداری که دارای منفعت خصوصی یا عمومی داشته باشد، باید به اثبات برسد؛ زیرا با حاکمیت قانون در اداره و حکمرانی بر جامعه، نقض قانون و سوءاستفاده از اختیارات، ضمانت اجرایی جز بطلان آن تصمیم نمی‌تواند داشته باشد. گاه نیز مأمورین دولتی یا شهرداری‌ها که طبق قانون ملزم به

۶۳. عبدالهیان رفیعی و دیگران، گونه‌شناسی دعوی و آرای شعب دیوان عدالت اداری، چاپ ۱ (تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضاییه، ۱۳۹۵)، ۱۶.

انجام خدمتی بوده‌اند، مثل صدور پروانه ساختمان با عدم انجام تکلیف قانونی و نقض حقوق خصوصی افراد با دعوای الزام روبرو خواهند شد.

تقسیم‌بندی دیگر تقسیم «حق ماهوی خصوصی» و «حق ماهوی عمومی» اداری است. برای مثال، هر شهروندی تکلیف به پرداخت مالیات طبق قانون دارد؛ اما مأمورین مالیاتی حق اخذ مالیات برخلاف قانون را ندارند. با نقض قانون و اخذ مالیات، حقوق خصوصی اشخاص (مؤدی مالیاتی) نقض می‌شود. مؤدی در مقام احقاق حق می‌تواند تقاضای ابطال رأی هیئت حل اختلاف مالیاتی را از دیوان عدالت اداری بنماید. (مواد ۲۴۶، ۲۴۸، ۲۴۹ و ۲۳۷ قانون مالیات‌های مستقیم و بند ۲ ماده ۱ قانون آیین دادرسی دیوان عدالت) از سوی دیگر مأمورین مالیاتی تکلیف به اخذ مالیات داشته و فرار مالیاتی نیز جرم است. (مواد ۲۶۴ و ۲۰۱ قانون مالیات‌های مستقیم) نقض این حق ماهوی عمومی از سوی مأمورین مالیاتی و اشخاص دربردارنده دعوای عمومی مالیاتی است.^{۶۴} لذا تمام خصوصیت‌های حق ماهوی اداری در حوزه امور مالیاتی در دعوای مالیاتی نیز لازم‌الرعایه خواهد بود. پیامد حقوقی دسته‌بندی دعوای مالیاتی به عمومی و خصوصی این است که دعوای خصوصی مالیاتی از سوی مؤدی مالیاتی قابلیت استرداد و انصراف دارد؛ زیرا مؤدی می‌تواند حق خصوصی خود را اعمال و یا از آن صرف‌نظر نماید؛ اما در دعوای عمومی مالیاتی اصولاً مقامات اداری و قضایی مالیاتی نظیر دادستان انتظامی یا رئیس سازمان امور مالیاتی کشور و حتی دادرسی عمومی به نمایندگی از دستگاه مالیاتی دولت، نمی‌توانند به انتقال، صلح، استرداد و یا ارجاع آن به داوری اقدام کنند.^{۶۵}

نتیجه‌گیری

بین حق و دعوا از جنبه‌های مختلف، ارتباطی ناگسستنی و غیرقابل انکار وجود دارد. بر این اساس نتایج و یافته‌های زیر را می‌توان از رابطه بین حق و دعوا، استخراج و معرفی نمود:

هراندازه هم که قانون‌گذار در تثبیت جایگاه حق در حقوق ماهوی اهتمام ورزد تا زمانی که آن حق با ابزاری به نام دعوا قابل احقاق یا اثبات نباشد، حق واقعی تلقی نخواهد شد.

هرچند به‌طور قطع و یقین نمی‌توان اعتقاد داشت که هر دعوایی در دادگستری منتهی به اثبات حقی خواهد شد و گاه دعوای اقامه می‌شود که در ذات خود متکی به حقی قابل حمایت نیست، اما به‌طور

۶۴. میرمحسن طاهری تازی، آیین دادرسی مالیاتی، چاپ ۱، جلد ۱ (تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، ۱۳۹۴)، ۷۸.

۶۵. همانجا

معمول دعوا در جهت اثبات حق است.

با اعتقاد به اینکه لازمه شنیده شدن هر دعوی وجود حق نیست، دعوای واهی در حقوق ایران قابل استماع است هرچند که ممکن است دادگاه در این نوع دعوا در نهایت به حق قابل حمایتی دست نیابد. انواع و اقسام دعوای به‌طور غیرقابل باوری از مفهوم حق و انواع آن در حقوق ماهوی پیروی می‌کند. در این راستا تقسیم‌بندی دعوای مدنی، کیفری و اداری را پیشنهاد داده و نگارندگان بر این باور هستند که تنوع و گوناگونی دعوای در آیین‌های دادرسی، برخاسته از گوناگونی حقوق ماهوی مدنی، کیفری و اداری است.

با پذیرش رابطه حق و دعوا، امکان استخراج قواعد عمومی دعوای به تبعیت از ویژگی‌های حقوق ماهوی منشأ آنها وجود دارد.

ابهام حق ماهوی تأثیر مستقیم بر دعوا داشته و تفسیر دادگاه‌ها و دیوان عالی کشور از قانونی که حق ماهوی از آن استخراج می‌شود، بدون تردید باعث تنوع و گوناگونی نوع دعوای است. دعوا در خدمت حق ماهوی است و در نتیجه باید آیین‌های دادرسی را خدمت‌گزار حقوق ماهوی دانست.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی کتاب‌ها

- اردبیلی، محمدعلی. حقوق جزای عمومی، چاپ ۳۲، جلد ۲. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۳.
- افتخار جهرمی، گودرز و مصطفی‌السان. آیین دادرسی مدنی، چاپ ۲. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۹.
- بکاریا، سزار. رساله جرایم و مجازات‌ها، ترجمه محمدعلی اردبیلی، چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۶۸.
- بوهلاندر، مایکل. ترجمه قانون مجازات آلمان، ترجمه اصلی عباسی، چاپ ۱. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۸۹.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. ترمینولوژی حقوق. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۰.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. دانشنامه حقوقی، چاپ ۶، جلد ۲ و ۵، تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۱.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. دائره‌المعارف علوم اسلامی، چاپ ۳، جلد ۲. تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۱.
- حجاریان، محمدحسن. ترجمه قانون جزای مصر، چاپ ۱. تهران: انتشارات طرح نوین اندیشه، ۱۳۹۳.
- راسخ، محمد. حق و مصلحت: مقالاتی در فلسفه حقوق، فلسفه حق و فلسفه ارزش، چاپ ۵، جلد ۱. تهران: نشر طرح نو، ۱۳۹۳.
- رفیعی، محمدرضا، امید عبدالهیان، احمد مرکز مالگیری و محبوبه احمد سلطانی. گونه‌شناسی دعوی و آرای شعب دیوان عدالت اداری، چاپ ۱. تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضاییه، ۱۳۹۵.
- شاه‌حیدری‌پور، محمدعلی و احمد رفیعی. قانون آیین دادرسی کیفری و نظریه‌های مشورتی اداره کل حقوقی قوه قضاییه، چاپ ۲. تهران: انتشارات روزنامه رسمی، ۱۳۹۵.
- شمس، عبدالله. آیین دادرسی مدنی، چاپ ۲، جلد ۱ و ۲. تهران: نشر میزان، ۱۳۸۱.
- شیخ‌نیا، امیرحسین. ادله اثبات دعوی، چاپ ۳. تهران: نشر شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۵.
- صدرزاده افشار، سیدمحسن. آیین دادرسی مدنی و بازرگانی دادگاه‌های عمومی و انقلاب، چاپ ۷. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی علامه طباطبائی، ۱۳۸۲.
- طاهری تازی، میرمحسن. آیین دادرسی مالیاتی، چاپ ۱، جلد ۱. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهشهای حقوقی شهر دانش، ۱۳۹۴.
- فان کانگم، راتول. آیین دادرسی مدنی، ترجمه حسین داوودی بیرق، چاپ ۱، جلد ۲. تهران: نشر شرکت سهامی انتشار، ۱۴۰۰.
- کاتوزیان، ناصر. اثبات و دلیل اثبات، چاپ ۱، جلد ۱. تهران: نشر میزان، ۱۳۸۰.
- کاتوزیان، ناصر. اعتبار امر قضاوت شده در دعوی مدنی، چاپ ۹. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۲.
- کاتوزیان، ناصر. حقوق مدنی اموال و مالکیت، چاپ ۱. تهران: نشر دادگستر، ۱۳۷۶.
- کاتوزیان، ناصر. فلسفه حقوق، چاپ ۲، جلد ۳. تهران: نشر شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۱.
- کاتوزیان، ناصر. مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران، چاپ ۶۲. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷.
- متین‌دفتری، احمد. آیین دادرسی مدنی و بازرگانی، چاپ ۲، جلد ۱ و ۲. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۸۱.
- محسنی، حسن. اداره جریان دادرسی مدنی بر پایه همکاری و در چارچوب اصول دادرسی، چاپ ۴. تهران: نشر شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۷.
- محسنی، حسن. آیین دادرسی مدنی فرانسه با مقدمه پروفیسور لوئیک کادیه و دکتر عباس کریمی، چاپ ۲، جلد

۱. تهران: نشر شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۱.

- معین، محمد. فرهنگ فارسی معین، چاپ ۱. تهران: انتشارات اشجع، ۱۳۸۵.
 - موحد، محمدعلی. در هوای حق و عدالت، از حقوق طبیعی تا حقوق بشر، چاپ ۴. تهران: نشر کارنامه، ۱۳۹۲.
 - وکس، ریموند. فلسفه حقوق، ترجمه باقر انصاری و مسلم آقایی طوق. تهران: نشر جنگل، ۱۳۹۲.
 - وکیو، دل. فلسفه حقوق، ترجمه جواد واحدی، چاپ ۴. تهران: میزان، ۱۳۹۱.
- مقالات
- ترویبه، میشل. «فلسفه حقوق چیست»، ترجمه مجتبی واعظی. حقوق اساسی، ۶-۷(۱۳۸۵)، ۱-۱۵.
- (ب) منابع خارجی

- Amrani-Mekki, Soraya et Yves Strickler. Procédure Civile. Paris: Presses universitaires de France, 2014.

- Cadiet, Loïc, Jacques Normand & Soraya Amrani Mekki. Théorie général du procès. Paris: Presses Universitaires de France, 2013.

- Cappelletti, Mauro & Joseph M. Perillo. Civil Procedure in Italy. Dordrecht: Springer, 1965.

- Cornu, Gérard et Jean Foyer. Procédure Civile. Paris: Presses Universitaires de France, 1958.

- Cornu, Gérard. Vocabulaire Juridique. Paris: Quadrige/ PUF, 2008.

- Halpérin, Jean-Louis, Loïc Cadiet et Serge Dauchy. Itinéraires d'histoire de la procédure civile. Paris: IRJS Éditions, 2014.

- Jeuland, Emmanuel. Droit processuel général. Paris: LGDJ, 2014.

- Jolowicz, J. A. On civil procedure. New York: Cambridge University Press, 2008.

- Motulsky, Henry. Le droit subjectif et l'action en justice. Archives de Philosophie du Droit, Sirey, 1964, 215-230; repris in Écrits, tome 1, Études et notes de procédure civile, Dalloz, 1973, 85-100.

This Page Intentionally Left Blank